

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բնկեաժու, Ենագետ)

Ա Մ Բ Ե Ր Դ Ա Մ Ի Ո Ց Ը

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿԱՐԿ

մերերդ ամրոցը գտնվում է Աշտարակի շրջանում, Աշտարակից մոտավորապես 23 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք, իսկ Բյուրական գյուղից մոտավորապես 12 կիլոմետր դեպի հյուսիս, Արագած լեռան հարավային լանջին, երկու ձորերով եզերվող մի սուր-եռանկյունաձև ընդարձակ դառիթափի վրա:

Ամբերդ ամրոցը մտնում էր պատմական Հայաստանի Այրարատյան նահանգի Արագածոտն գավառի մեջ: Արագածոտն գավառը միջին դարերից, Ամբերդ ամրոցի անունով, կոչվել է նաև Ամբերդի գավառ կամ վիճակ: Ամրոցը որոշ պատմական աղբյուրներում կոչվում է նաև Անբերդ: Ինչպես Ամբերդ, այնպես էլ Անբերդ անունների ծագումը պարզ չէ. գրականության մեջ գործածականը հատկապես Ամբերդ ձևն է:

Ե՛րբ է կառուցվել Ամբերդ ամրոցը—ստույգ հայտնի չէ: Պատմական աղբյուրները շատ աղոտ տեղեկություններ են պարունակում նրա մասին: 13-րդ դարի հայ պատմագիր Վարդան Բարձրբերդցին հաղորդում է, որ հայոց Գագիկ Ա. թագավորը (990—1029 թ. թ.), ի թիվս մի շարք այլ գավառների, Ամբերդ ամրոցը նույնպես նվիրում է իր հաջորդ Հովհաննես-Սմբատին (1020—1039 թ. թ.): Նույն Բարձրբերդցու վկայությամբ, Զաքարյանները Սելջուկներից գրավեցին Ամբերդը Ոհն (1196) թվականին:

Այդ նույն ժամանակի մի այլ պատմիչ՝

Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցին, տեղեկացնում է, որ Զաքարյանները Սելջուկներից գրավեցին Անի, Դվին, Բջնի քաղաքները և Ամբերդ ամրոցը:

Ամբերդ ամրոցը Զաքարյանների կողմից Սելջուկներից գրավելու մասին, բացի վերը նշված հայ մատենագիրների վկայություններից, պահպանվել է նաև Իվանե և Զաքարի Զաքարյան եղբայրների կողմից, Ամբերդի գրավման հիշատակը հավերժացնելու նպատակով 1201 թվականին կանգնեցրած կոթող-հուշարձանը՝ համապատասխան արձանագրությամբ: Այդ կոթող-հուշարձանը այժմ գտնվում է Աշտարակի շրջանի Խնաբլու գյուղում, եկեղեցու ներսում, մուտքի դռան կողքին:

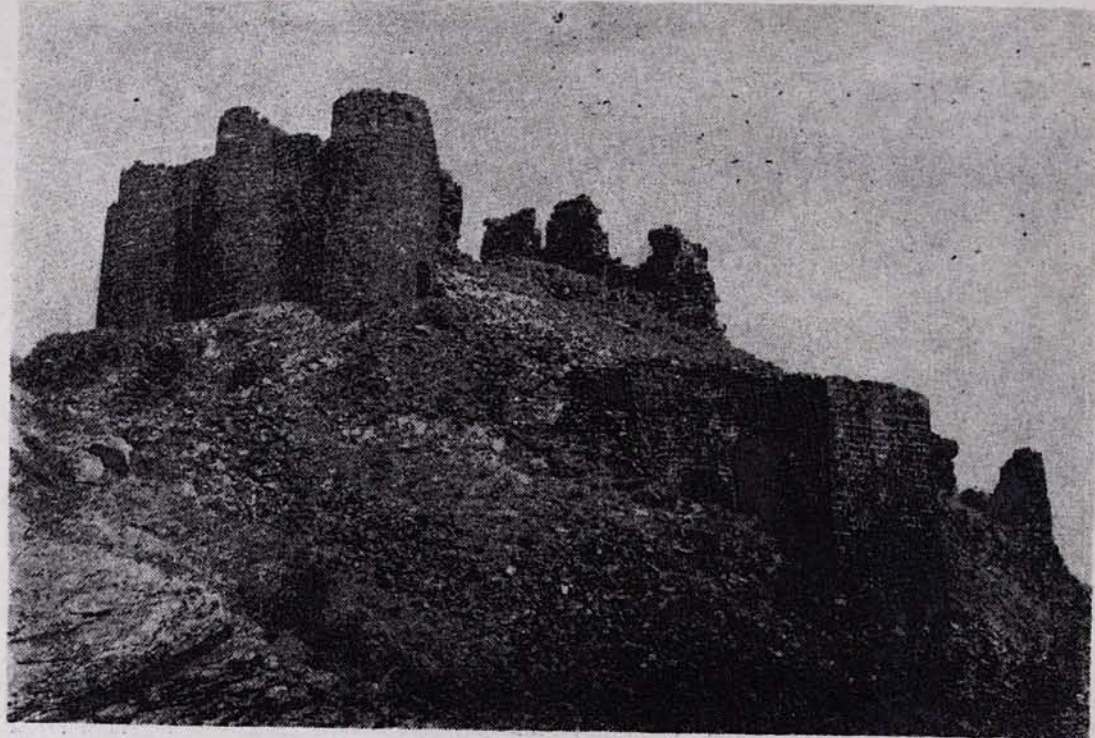
Ամբերդը Զաքարյանների կողմից գրավելու մասին հիշատակվում է նաև Հաղարծին վանքի (Դիլիջան քաղաքին մոտիկ) հուշարձանների վրա եղած մի արձանագրության մեջ, 13-րդ դարի սկզբներին:

Ապա Ամբերդի մասին հիշատակվում է Օհաննավանքի (Աշտարակի շրջան) հուշարձանների վրա եղած 1243 թվականի ունեցող մի արձանագրության մեջ: Այդ արձանագրության մեջ ասվում է, որ Վաչուտյան Քուրդ իշխանը Ամբերդ ամրոցը, որն իր հայր Վաչեն գնել էր Զաքարյաններից, նվիրում է Օհաննավանքին: Օհաննավանքի 1311 տարեթիվն ունեցող մի այլ արձանագրություն հիշատակում է, որ Օհաննավանքի վանահայրը միաժամանակ Շիրակ և Ամբերդ գավառ-

ների առաջնորդն է: Դրանից հետո Ամբերդի մասին տեղեկությունները բացակայում են:

Ամբերդի մասին վերը հիշատակված տեղեկությունները լրացվում են այնտեղ կատարված հնագիտական բազմաթիվ հետազոտությունների, և որ գլխավորն է, 1936 թվականին ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու անմիջական ղեկավարությամբ կատարված հնագիտական ծավալուն պեղումների, ինչպես և Ամբերդի եկեղեցու վրա փորագրված էպիգրաֆիկ նշաններով և, մանավանդ, պատմա-

յալ բանակով գրավելով ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանը Սելջուկներից, վրաց Թամար թագուհու կողմից իրենց գրաված բոլոր այդ երկրամասերը նվեր են ստանում որպես սեփականություն: Իսկ Զաքարյաններն իրենց հերթին դրանք բաշխում են Հայաստանի իրենց վասալ իշխաններին: Արագածոտն գավառը տրվում է Վաչուտյան իշխաններին, բացառությամբ Ամբերդ ամրոցի, որը նրանք փոխով գնում են Զաքարյաններից ու նվիրում Օհաննավանքին:

ԱՄԲԵՐԴ. ԱՄՐՈՑ.— Հյուսիսային բերդապարիսպները:

կան աղբյուրների ուշագիր ուսումնասիրության արդյունքներով:

Պատմական աղբյուրների որոշ տեղեկություններից հասկանալի է դառնում, որ Ամբերդ ամրոցը սկզբում կազմել է Կամսարական իշխանների սեփականությունը, որոնցից բռնագրավեցին Բագրատունիները 9-րդ դարում: 10-րդ դարի երկրորդ կեսում Կամսարականների սեփական երկրների մի մասը, որոնց թվում նաև Ամբերդ ամրոցը, ժառանգում են Պահլավունիները:

Սելջուկյան արշավանքների ժամանակ Ամբերդը նույնպես անցնում է Սելջուկների ձեռքը, իսկ վերջիններից, ինչպես այդ մասին ասվեց վերևում, գրավում են Զաքարյանները: Ընդհանրապես, Զաքարյան իվան և Զաքարե եղբայրները հայոց և վրաց միաց-

Թե հ"րը է ավերվել ու ամայացել Ամբերդ ամրոցը—ստույգ հայտնի չէ: Հավանաբար է, որ մոնղոլական և թյուրք-թաթարական արշավանքների հետևանքով, ինչպես Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր, Ամբերդը նույնպես ավերվեց ու անմարդաբնակ դարձավ: Դրան որպես ապացույց կարող է ծառայել այն, որ 14-րդ դարից հետո ոչ մեկ հիշատակություն չկա Ամբերդի մասին, չնայած, որ Արագածոտն գավառը, ընդհուպ մինչև Ռուսաստանի տիրապետությունը, շարունակում էր կոչվել Ամբերդ գավառ կամ վիճակ: Կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունները չեն հայնարբերել Ամբերդում այդ ժամանակին վերաբերող նյութական կուլտուրայի որևէ մնացորդ: Ավելի ուշ Ամբերդը քոչվորների ամառային կայան էր:

2. ԱՄՔԵՐԴԻ ԴԻՐՔԸ ԵՎ ԱՅՆՏԵՂ ԿԱՏԱՐԱՄԸ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

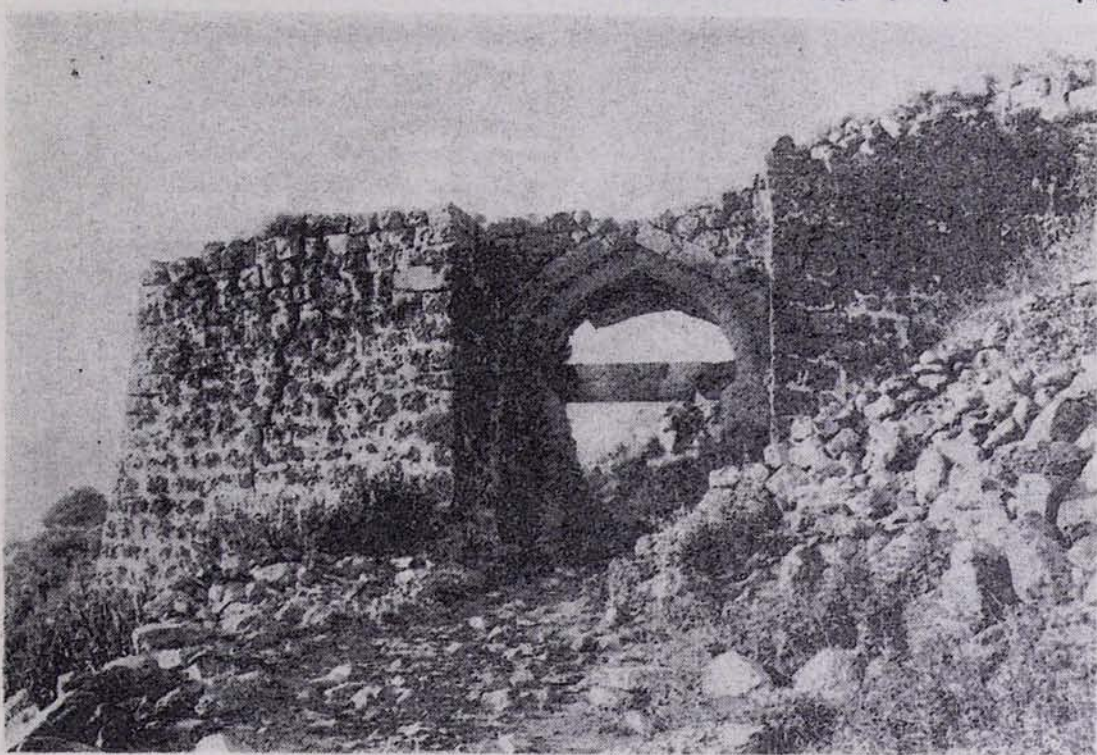
Ճանապարհը, Ագարակ գյուղում բաժանվելով Երևան—Լենինական գլխավոր մագիստրալից դեպի աջ, մեկ կիլոմետրաչափ հարթ տարածությամբ անցնելուց հետո, սկսում է ոլորապտույտ վերելքը դեպի Արագածի լանջերը, նախ անցնում է Բյուրական և ապա Խնաբլու գյուղերը, հետո մանկական սանատորիան, միշտ դեպի հյուսիս ուղղվելով։

Մանկական սանատորիայից երկու կիլոմետրաչափ հեռու, ճանապարհը թեքվում է ձախ՝ դեպի արևմուտք և մոտավորապես

քարափների խոցելի տեղերն ամրացված են քարաշար պարիսպներով։

Հյուսիսային կողմից, կամ եռանկյան հիմքի կողից, զառիթափը ընդհանուր լեռնալանջից անջատվում է արհեստական ձևով փոքրած խոր փոսով, որը ձգվում է արևելքից արևմուտք՝ հիշյալ երկու ձորերի միջև։ Այդ փոսի հարավային եզրին կառուցված են բրգաձև աշտարակներով բարձր ու լայն բերդապարիսպներ։

Այդպիսով, Ամբերդի բնական անառիկ

ԱՄՔԵՐԴ ԱՄՐՈՑ.— Գլխավոր մուտքը։

նույնչափ էլ անցնելուց հետո, կանգ է առնում Կաթնով աղբյուրի ձորակի ձախ եզրին։ Մինչև այդտեղ (Ագարակ գյուղից) գնում են ավտոմեքենայով միջգյուղական դաշտային ճանապարհով, իսկ այդտեղից մինչև ամրոցը՝ պետք է գնալ ոտքով, լեռնային կածանով, անցնելով Կաթնով աղբյուրի և Արխաշանի ձորերը։

Ամբերդ ամրոցը, ինչպես այդ մասին ասվեց վերևում, ընկած է սուր-եռանկյունաձև մի ընդարձակ զառիթափի վրա։ Եռանկյան արևելյան կողը եզերվում է Արխաշան գետի, իսկ արևմտյան կողը՝ Ամբերդ գետի խոր ձորերի բարձր, անմատչելի քարափներով։ Այդ

դիրքը և արհեստական կերպով ավելացրած բարձր ու լայն բրգավոր բերդապարիսպները նրան դարձրել են Հայաստանի ամենամեծ, ամուր և ընդարձակ ֆեոդալական ամրոց-դղյակներից ու պաշտպանական ամուր հենակետերից մեկը։

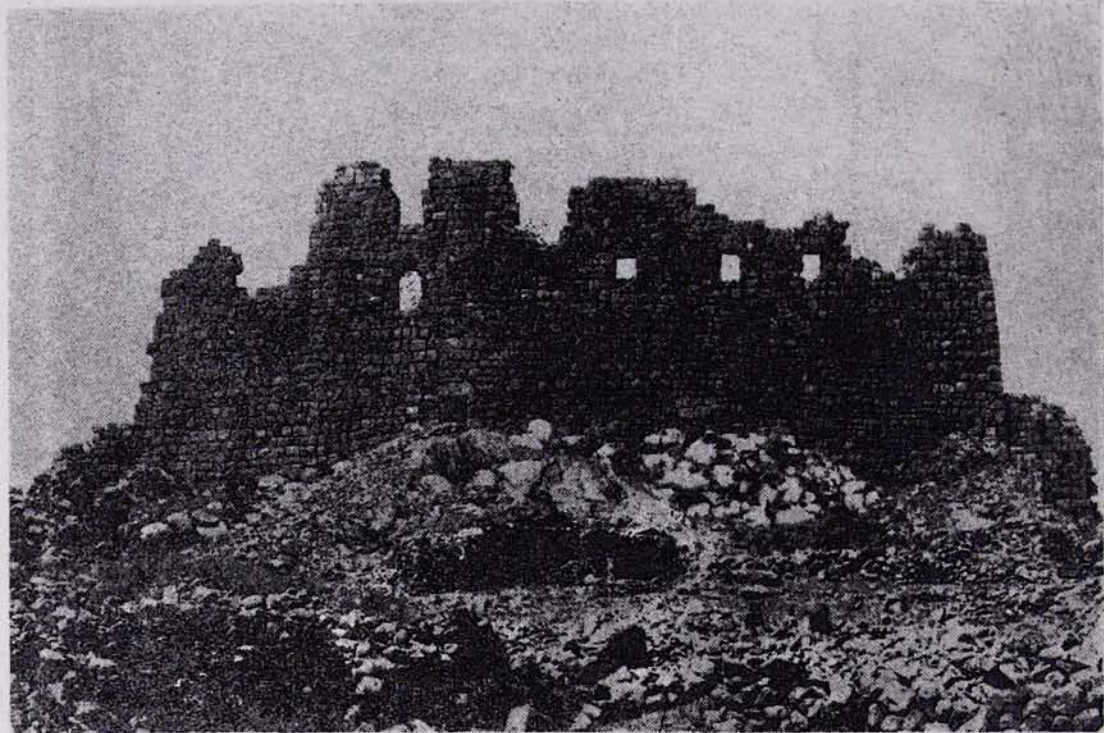
Մինչև 1936 թվականի հնագիտական պեղումները, որոշ տեղագիրներ, հիմք ընդունելով այն, որ Ամբերդի հարավային՝ եռանկյան սուր անկյան մասում ամրոցապատերը շարված են անմշակ կամ շատ թույլ կերպով մշակված քարերով, առանց շաղախի, այն կարծիքն էին հայտնում, թե Ամբերդ ամրոցը պետք է հիմնադրված լինի ուրարտացիների

ժամանակ՝ 8—7-րդ դարերում մեր թվագրության հետքերը առաջ: Սակայն նշված պեղումների և կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունների արդյունքները Հաստատեցին այդ կարգի ենթադրությունները:

1936 թվականին կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին ճարտարապետական առանձին բեկորներ, որոնց մշակման, քանդակագործության ձևերը խիստ բնորոշ են 7-րդ դարին: Բացի այդ, պեղումների ընթացքում հայտնաբերված տնային դործածության մի շարք մետաղյա իրերի վրա եղած արաբերեն մականագրությունները

ու ամրացումների, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք արաբական արշավանքների ժամանակ Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրերի, առավել ևս բերդերի ու ամրոցների նկատմամբ տեղի ունեցած ավերածությունները:

Սակայն Ամբերդը մեծ փոփոխությունների է ենթարկվում Պահլավունիների տիրապետության շրջանում: Պահլավունիները ավելի ընդարձակեցին ու ամրացրին հյուսիսային կողմի բերդապարիսպները, որովհետև այդ կողմից ավելի խոցելի էր ամրոցը: Այդ պարիսպներին կից, ներսի կողմից կառուցեցին

ԱՄԲԵՐԴ. ԱՄՐՈՑ.— Պահլավունիների պալատը հաւաքից:

վկայում են Ամբերդ ամրոցի նախնական արաբների կողմից Հայաստանին տիրապետելու շրջանը կառուցված լինելու մասին: Վերը նշված փաստերը վկայում են, որ Ամբերդը պետք է կառուցված լինի մինչև 7-րդ դարը, հավանաբար Կամսարականների կողմից, որոնց սեփականությունն էր կազմում այդ ժամանակ Արաբածոտն գավառը, որի մեջ մտնում էր նաև Ամբերդը:

Միաժամանակ 1936 թվականի պեղումների արդյունքները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Ամբերդը Կամսարականներից Բագրատունիներին անցնելուց հետո, ենթարկված լինի որոշ վերակառուցումների

իշխանական ապարանքը: Իրենց հոգևոր և մարմնավոր կարիքները հոգալու համար կառուցեցին մի հոյակապ եկեղեցի, բաղնիք, ջրմուղ և այլ կառուցումներ, դարձնելով այն իրենց պաշտպանական ամուր հենակետերից և ամառանոցային վայրերից մեկը: Պահլավունիների հիմնական նստավայրը և քաղաքական ու հոգևոր կենտրոնը Բջնի գյուղաքաղաքն էր իր նշանավոր ամրոցով, որը միաժամանակ և ամառանոցային վայր էր:

1936 թվականի պեղումները պարզեցին, որ Պահլավունիները, բացի Ամբերդի պաշտպանությունն ապահովելուց, մտահոգված են

և ինչի ալն ապահովելու նաև խմելու ջրով: Այդ նպատակի համար նրանք անց են կացրել ջրամատակարարման երկու հատուկ գիծ, որոնցով ջուր է բերվել ամրոցի ներսը, Ամբերդից քիչ հյուսիս գտնվող աղբյուրներից:

Ջրամատակարարման այդ երկու գծերից մեկը կավե թրծած լայն խողովակներ են, իսկ մյուսը փոքրիկ առվակի ձևով՝ կողերից շարված սալաքարերով, տակից նույն ձևի սալաքարեր և վրայից ծածկած նման սալաքարերով: Առաջինով ջուրը բերվել է ապարանքի մասը՝ խմելու համար, իսկ երկրորդով՝ ամրոցի մյուս մասը՝ ոռոգման և բաղնիքի համար:

Բացի ջրամատակարարման այդ երկու գծերից, ամրոցի ներսում, ապարանքի հարավային կողմում կառուցված է մեծ ջրամբար՝ ամրոցը թշնամու կողմից պաշարելու կամ ջրամատակարարման սխտեմը փշանալու դեպքում, ամրոցի բնակչությանը ջրով ապահովելու նպատակով: Նման մի փոքր ջրամբար էլ հայտնաբերվեց պալատի նկուղային հարկում:

Այդ բոլորից վատ հոգ է տարվել, որպեսզի, եթե ամրոցի պաշարումը երկարատև լինի և ջրամատակարարման սխտեմը փշանա՝ ամրոցի բնակչությունը ապահովված լինի խմելու ջրով: Այդ նպատակի համար, ամրոցի ներսից մի հատուկ անցք է փորված, դեպի տակից մինչև Ամբերդի դեմը: Անցքը բավականին լայն է, կողերը շարված են բարով, սալահատակված է, վրայից ծածկված է սալաքարերով, այնպես, որ երկու մարդ իրար կողք-կողքի կարող են ազատ կերպով քայլել ուղիղ դիրքով կանգնած վիճակում:

ԱՄԲԵՐԴԻ ԱՄՐՈՑ.— Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:

Այդ ստորերկրյա կամ գաղտնի անցքը միաժամանակ սահմանված է եղել ծառայելու որպես կապի միջոց դրսի աշխարհի հետ, եթե ամրոցը ենթարկվի երկարատև պաշարման թշնամու կողմից, դրանով իսկ ավելի կատարյալ դարձնելով Ամբերդի պաշտպանական սխտեմը:

3. ԱՄԲԵՐԴԻ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԸ

ա) Բերդապարիսպները (հյուսիսային մասի) գլխավորապես շարված են սեպածե խոշոր որձաքարերով, որոնք տափակ ծայրերով դարձված են դեպի դուրս, իսկ սուր ծայրերով՝ պարսպի ներսը, մածուցված ամուր կրաշաղախով: Բերդապարիսպների պաշտպանոնականությունն ավելի ուժեղացնելու նպատակով, նրանք լրացված են նույն ձևով շարված բրգաձև աշտարակներով: Պաշտպանական կառուցվածքի այդ ձևը հատուկ է ֆեոդալական Հայաստանի համարյա բոլոր ամրոցներին:

Հարավային կողմի ամրոցապատերի պահպանված մասերը շարված են ավելի մեծ, համարյա անմշակ որձաքարերով, առանց

շաղախի: Շարվածքի այդ ձևը հատուկ է ավելի վաղ ժամանակներին՝ մեր թվականության սկզբնական դարերին, ուստի անկասկած է, որ դրանք Ամբերդի հիմնադրման ժամանակի ամրոցապատերի մնացորդներն են:

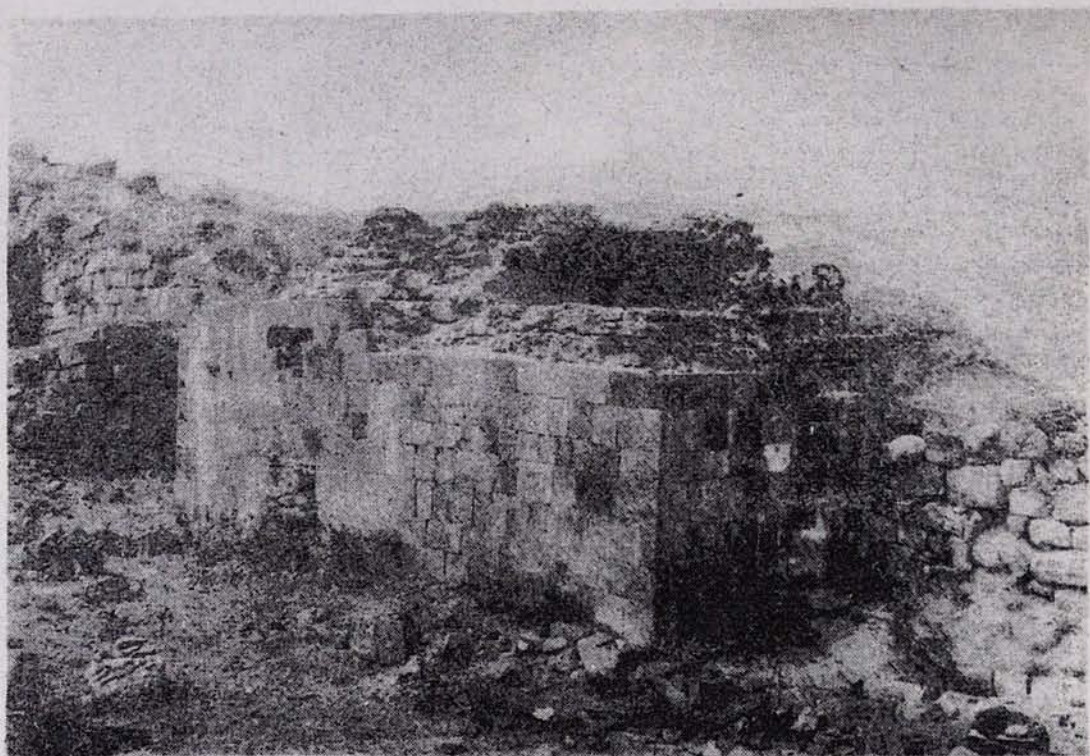
Ամրոցի գլխավոր մուտքը հյուսիս-արևելյան կողմից է՝ սրահավոր դարբասի ձևով, որը հիշեցնում է Անիի Սմբատաշեն քաղաքային պարիսպների ավագ դուռը: Երկու ուրիշ մուտքեր էլ բացվում են հյուսիսային պարիսպներից, որոնցից արևելյան կողմինը ավելի փոքր է և բացվում է աշտարակի արևմտյան կողմի մեջ, որն անմիջապես տանում է պալատի ներսը:

Ամբերդի բերդապարիսպների ամրության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է հիշատակել այն, որ հյուսիս-արևելյան անկյան աշտարակը, հավանաբար ստորերկրյա ցնցումների հետևանքով, պոկվել ու հսկա զանգվածով զորվել է Արխաշանի ձորալանջերով ցած և ոչ մի բեկոր չի պահպանել բարային այդ հսկա զանգվածից:

բ) Իշխանական ապարանքը գտնվում է ամրոցի ամենահյուսիսյան մասում, բերդապարիսպներին կից, բարձր դիրքով: Երկհարկանի մեծ շենք է, ուղղանկյուն ձևով դասավորված. բաղկացած է տարբեր մեծությամբ

բարձր, որոնք հայտնաբերվեցին 1936 թվականի պեղումների ժամանակ:

գ) Եկեղեցին գտնվում է ամրոցի միջին մասում, Արխաշանի ձորի եզրին: Հյուսիսային դռան ճակատակալ բարի ներսի երեսի վրա եղած արձանագրության համաձայն, եկեղեցին կառուցել է Վահրամ Պահլավունի իշխանը 1026 թվականին: Հայ արվեստի ամենագովելի և նշանավոր կոթողներից մեկն է. նրա կառուցման ոճը, ճարտարապետական մանրամասների մշակման գեղեցկությունն ու նրբությունը հիացմունք են պատճառում դիտողին:

ԱՄԲԵՐԴ ԱՄՐՈՑ.— Բաղնիքը հարավ-արևմուտքից:

բազմաթիվ սենյակներից՝ հարավային կողմից մեծ լուսամուտներով, որոնք ունեցել են երկաթե հաստ ձողերով ցանց: Ամբողջ շենքը շարված է կիսաառաջ որձաքարերով, կրաշաղախով: Ունեցել է փայտյա ծածկ:

Ապարանքի գլխավոր մուտքը նույն հարավային կողմից է, շենքի կենտրոնական մասից, որը բազմաթիվ աստիճաններ ունեցող բարձր սանդուղքով տանում է ապարանքի ներսը: Մուտքը փակվելիս է եղել բարձր մեծ դռնով, որը վայր է ընկած գետնին: Ավերակ վիճակում է, պահպանվել են արտաքին պատերը, ստորին հարկի սենյակների պատերի ստորին մասերը և նկուղային հարկի ջրամ-

Սա գմբեթավոր, ուղղանկյուն հատակագիծ ունեցող կառուցվածք է. անկյուններում եղած երկհարկանի խորամանկերը նրա հատակագիծը ներսից դարձնում են խաչաձև՝ ուղղանկյուն խաչթևերով: Արևելյան կողմից ունի կիսակլոր մեծ աբսիդ՝ բարձր լեռնով: Խաչթևերի միացման անկյուններից ձգվող զլանաձև կիսասյուները միանալով կամարներով, իրենց վրա են կրում շատ օրիգինալ գմբեթը՝ բազմանիստ թմբուկով և սրածայր վեղարով:

Գեղեցիկ զարդարված շքամուտքը հարավային կողմից է. մի ուրիշ մուտք էլ բացվում է հյուսիսային կողմից՝ համապատասխան խաչթևերից: Ամբողջ շենքը կառուցված

է մտպ կապտապուշն բազալտի սրբատաշ մեծ քարերով, կրաշաղախով: Սալահատակված է, տանիքը պատած է սալաքարերով:

դ) Բաղնիքը գտնվում է պալատի և եկեղեցու միջև, արևելյան պարսպին կից, գլխավոր մուտքին մոտիկ: Երկու սենյակներից բաղկացած փոքրիկ շենք է, կառուցված կապտապուշն բազալտի մաքուր տաշված քարերով, կրաշաղախով, թաղակապ ծածկով: Սենյակներից մեկը ծառայել է որպես հանդերձարան, իսկ մյուսը՝ որպես լողարան: Զեռուցումը կատարվել է շենքի տակից, հյուսիսային կողմից, ըստ որի տաքացել է շենքի թե՛ հատակը և թե՛ ջուրը: Վերջինս պատերի մեջ անցկացված երկաթյա խողովակներով տարածվել է լողարանի առանձին մասերը:

ե) Մեծ ջրամբարը գտնվում է պալատի հարավային կողմում, բաղնիքին մոտիկ: Բավականին մեծ շենք է, փորված գետնի մեջ, որի կողերը շարված են քարոսկրով, ունենալով նույն քարոսկրով թաղակապ ծածկ, ներսից ծեփած կրաշաղախով: Զուրը թրծած կավե խողովակներով ջրամբարն է լցվել մի անկյունից, անմիջապես պատի վերևից: Զրամբարի մոտ պահպանվել են մի փոքր մատուռի պատերի ստորին մասերը:

զ) Գաղտնի անցքը գտնվում է ամրոցի հարավային մասում, եկեղեցուց ներքև:

Սկիզբ է առնում եկեղեցու մոտի զառիթափի ստորոտներից, և ուղղվելով դեպի հարավ-արևմուտք, դուրս է գալիս Ամբերդի գետի ափը: Այդ անցքից շատ աննշան հետքեր են պահպանվել, որոնք հայտնաբերվել են 1936 թվականի պեղումների ժամանակ: Մնացած մասերը քանդվել ու ծածկվել են քարակույտերով և խոտերով, ուստի մեծ դժվարությամբ են նկատվում պահպանված մասերը:

Դիտելով Ամբերդի ընդարձակ տարածությունը և կառուցվածքների մնացորդները կարելի է ասել, որ նա ոչ միայն սոսկ մի ամրոց է, այլև ավանային տիպի մի բնակավայր: Նրա հյուսիսային մասը, որն իրեն բարձրագիւր լինելու հետևանքով գերիշխող դիրք է գրավում ամրոցի մնացած մասի նկատմամբ, իրենից ներկայացնում է մի մեծ դղյակ, իսկ մնացած մասը կազմում էր բնակավայրը: Առաջին մասում բնակվում էին իշխաններն իրենց ընտանիքներով, իսկ երկրորդում՝ նրանց ճորտերը: Այդ երկու մասերն իրարից բաժանված են եղել հատուկ պարսպապատով, որի մնացորդները մինչև այժմ էլ պահպանվել են:

Մանրամասն հասկանալի է, որ հայ ավագանին արել է կարելին՝ պաշտպանելու զրսի հարձակումներից:

